

Ks. ŁUKASZ CELIŃSKI¹
AKW/WSD SIEDLCE

MODLITWA WIERNYCH W STRUKTURZE OBRZĘDOWEJ MSZY RZYMSKIEJ W PERSPEKTYWIE LITURGIKI PORÓWNAWCZEJ

Treść: 1. Wprowadzenie: badanie sekwencji rytualnych w ramach metody liturgiki porównawczej; 2. *Oratio fidelium* w aktualnym rycie Mszy rzymskiej; 3. Spojrzenie na historię: przywrócenie?; 4. Wskazówka: pocałunek; 5. Niektóre celebracje bez *oratio fidelium*; 6. Szczególny przypadek: Wigilia Paschalna; 7. Spojrzenie na problem z perspektywy liturgiki porównawczej; 8. Wniosek: czy modlitwa wiernych należy tylko do liturgii słowa?; Zakończenie; Streszczenie; Summary: *Prayer of the Faithful in the ritual structure of the Roman Mass in the perspective of comparative liturgy*; Bibliografia.

Słowa kluczowe: modlitwa wiernych; reforma liturgiczna; historia liturgii; historia mszy świętej; liturgika porównawcza.

Keywords: Prayer of the Faithful; liturgical reform; history of the liturgy; history of the Mass; comparative liturgy.

¹ ŁUKASZ CELIŃSKI, prezbiter diecezji siedleckiej, absolwent Papieskiego Instytutu Liturgicznego Św. Anzelma w Rzymie, doktor świętej liturgii, wykładowca liturgiki w Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Siedleckiej, w Instytucie Teologicznym w Siedlcach oraz w Akademii Katolickiej w Warszawie. Aktualnie jest kierownikiem Referatu liturgicznego Kurii Diecezjalnej Siedleckiej oraz przewodniczącym Diecezjalnej Komisji Liturgicznej. ORCID: 0000-0002-1068-7657. Niniejszy artykuł w pierwotnej wersji w języku włoskim ukazał się w publikacji pokonferencyjnej 1. Sympozjum czasopisma *Ecclesia Orans*, odbywającego się w siedzibie Papieskiego Instytutu Liturgicznego w Rzymie w dniu 6 grudnia 2023 roku z okazji 60. rocznicy uchwalenia Konstytucji o Liturgii Świętej Soboru Watykańskiego II. W artykule zachowano autorski sposób cytowania. Por. Ł. CELIŃSKI, *La*

1. Wprowadzenie: badanie sekwencji rytualnych w ramach metody liturgiki porównawczej

Metoda liturgiki porównawczej, wywodząca się ze spostrzeżeń Antona Baumstarka², powstałych w przestrzeni językoznawstwa, a następnie udoskonalonych przez jego uczniów, wraz z Juanem Mateosem SJ stała się pełnoprawną metodą badań liturgii, zwłaszcza chrześcijańskiego Wschodu, tworząc „szkołę Mateosa” w Papieskim Instytucie Studiów Wschodnich w Rzymie³. Nieżyjący już uczeń Mateosa – profesor Robert F. Taft SJ, doprowadził tę metodę do udoskonalenia, zwłaszcza poprzez zastosowanie jej w badaniu struktur rytualnych, będąc przekonany, jak sam powiedział, że w historii liturgii struktura trwa dłużej niż znaczenie. W tym ujęciu nawet po zmianach w interpretacji i reformach liturgii, ślady poprzednich form pozostają w strukturze, co czasami umożliwia powrót do najwcześniejszego etapu, a także zrozumienie dynamiki rozwoju liturgii. W ten sposób Taft próbował przenieść badania liturgiczne na głębszy poziom. Podczas gdy zwykle próbuje się zrozumieć, co oznacza dany element, on zaproponował metodę mającą na celu zrozumienie, czym on jest. Metoda porównawcza, stosowana przez Tafta, ma na celu zrozumienie samej struktury, zanim przejdzie się do rozumienia jej znaczenia⁴. Takie też będzie nasze podejście.

W swoim badaniu Taft zidentyfikował momenty w strukturze rytuału, które nazwał słabymi punktami (*soft points*) rozwoju liturgicznego, co oznaczałoby ich wybitną podatność na zmiany i reformy. Chodzi o momenty, które początkowo były czynnościami wykonywanymi w ciszy, a następnie zostały wypełnione śpiewem zakończonym kolektą. W obrzędach Mszy Świętej są to przede wszystkim część przed czytaniem, część między liturgią słowa a liturgią eucharystyczną, a także część między komunią a wyjściem⁵. Rytualna pozycja modlitwy wiernych w dzisiejszym rycie rzymskim zbiega się zatem ze słabym punktem liturgii. Nic więc dziwnego, że jest to element, który wciąż podlega zmianom.

preghiera dei fedeli all'interno della sequenza rituale, w: M. TYMISTER (red.), *L'orazione dei fedeli. 1ª Giornata di studi di Ecclesia Orans Roma, Sant'Anselmo, 6 Dicembre 2023/The Prayer of the Faithful. 1st Study Day of Ecclesia Orans Rome, Sant'Anselmo, December 6th 2023*, Napoli 2024, s. 141-152.

² Więcej na temat kontekstu pracy Baumstarka por. F.S. WEST, *Anton Baumstark's Comparative Liturgy in Its Intellectual Context. A Dissertation Submitted to the Graduate School of the University of Notre Dame in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy*, Notre Dame (Indiana) 1988.

³ Por. R.F. TAFT, *Analiza strukturalna jednostek liturgicznych. Esej metodologiczny*, w: TENŻE, *Ponad wschodem i zachodem. Problemy rozumienia liturgii*, Kraków 2014, s. 246.

⁴ Por. *Tamże*, s. 248-249.

⁵ Por. *Tamże*, s. 263-265.

2. *Oratio fidelium* w aktualnym rycie Mszy rzymskiej

Podczas prac tzw. Rady (*Consilium ad exequendam Constitutionem de Sacra Liturgia*) za wzór *missa normativa* przyjęto mszę z udziałem ludu, której przewodniczył prezbiter⁶. W niej, po Ewangelii i homilii, a także po Symbolu wiary, gdy jest on przewidziany, znajduje się rubryka dotycząca modlitwy wiernych: „*Deinde fit oratio universalis, seu oratio fidelium*”⁷. Następnie rozpoczyna się przygotowanie darów, któremu towarzyszy *Cantus ad offertorium*.

Zgodnie z aktualnym *Institutio Generalis Missalis Romani*:

*in oratione universali, seu oratione fidelium, populus, verbo Dei in fide suscepto quodammodo respondet et, sui sacerdotii baptismalis munus exercens, preces Deo offert pro salute omnium. Expediit ut huiusmodi oratio in Missis cum populo de more habeatur, ita ut obsecrationes fiant pro Sancta Ecclesia, pro iis qui in potestate nos regunt, pro iis qui variis premuntur necessitatibus, ac pro omnibus hominibus totiusque mundi salute*⁸.

W pierwszej części tekst sugeruje zatem, że modlitwa wiernych jest w pewien sposób odpowiedzią na słowo Boże. Z porównania z wcześniejszą wersją tekstu *Institutio* z *editio typica altera* Mszału Rzymskiego⁹ dowiadujemy się, że to wyjaśnienie jest późniejszym dodatkiem, pojawiającym się po raz pierwszy w *editio prae-typica tertia* z 2000 roku. Poprawka stanowi krok naprzód w stosunku do tekstu zawartego w Konstytucji *Sacrosanctum Concilium* 53, która ustanawia jedynie sekwencję rytualną po Ewangelii i homilii.

⁶ Por. M. BARBA, *La riforma conciliare dell' "Ordo Missae". Il percorso storico-redazionale dei riti d'ingresso, di offertorio e di comunione*, Roma 2008, s. 139-146.

⁷ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Editio typica*, Città del Vaticano 1970 [= MR (1970)], 390. Rubryka ta pozostała niezmienną aż do ostatniego wydania Mszału Rzymskiego. Por. *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum, Editio typica tertia*, Typis Vaticanis, Città del Vaticano 2002 [= MR (2002)], s. 514.

⁸ *Institutio Generalis Missalis Romani* 69, w: MR (2002) [= OWMR (2002)], s. 34. Podkreślenie jest nasze.

⁹ Por. *Institutio Generalis Missalis Romani* 69, w: *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum. Editio typica tertia cura et studio Congregationis de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum*, Città del Vaticano 2000, s. 29. Zob. także: M. BARBA, *Institutio Generalis Missalis Romani. Textus – Synopsis – Variationes*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2006, s. 331; 453. Na temat tego wydania *Institutio*, por. *Tamże*, s. XXI-XXIII.

„Oratio communis” seu „fidelium”, post Evangelium et homiliam, praesertim diebus dominicis et festis de praecepto, restituatur, ut, populo eam participante, obsecrationes fiant pro sancta Ecclesia, pro iis qui in potestate nos regunt, pro iis qui variis premuntur necessitatibus, ac pro omnibus hominibus totiusque mundi salute¹⁰.

Tekst soborowy odnosi się w przypisie do tekstu 1Tm 2,1-2¹¹, do którego powrócimy później.

Interesujące jest to, że w aktach fazy przed przygotowawczej (*anteparaepraetoria*) Soboru, w broszurze zatytułowanej *De sacrosancto sacrificio Missae*, kwestie dotyczące modlitwy wiernych zostały zebrane w części *De offertorio* w sposób następujący:

6. Inserantur in Missis, pro fidelium assistentia destinatis, ante Offertorium preces ad casum adaptandae, quae et „oratio fidelium” nominabuntur.

10. Preces fidelium pro diversis vicissitudinibus vitae, et quidem lingua vernacula, post versum Offertorii denuo instituantur.

11. Forsitan bonum esset, post Evangelium vel post Oremus ante Offertorium, inserere „Orationem fidelium”, pro omnibus necessitatibus populi etiam patriae et ecclesiae, more Orientalium et antiquorum¹².

Jak widać, w pierwszej fazie reformy modlitwa wiernych była rozpatrywana z perspektywy jej odniesienia do obrzędów przygotowania darów.

3. Spojrzenie na historię: przywrócenie?

Około roku 906 benedyktyński mnich Regino z Prüm († 915) pozostawił następujące świadectwo w zbiorze zatytułowanym *De synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*:

Oportet, ut in diebus dominicis vel festis, post morem intra missarum solemniam habitum ad plebem, sacerdos admoneat, ut iuxta apostolicam

¹⁰ SACROSANCTUM CONCILIUM OECUMENICUM VATICANUM II, *Constitutio de Sacra Liturgia Sacrosanctum Concilium* (4 decembris 1963), nr 53, „Acta Apostolicae Sedis” 56 (1964), s. 114.

¹¹ „Zalecam więc przede wszystkim, by prośby, modlitwy, wspólne błaganie, dziękczynienia odprawiane były za wszystkich ludzi: za królów i za wszystkich sprawujących władzę, abyśmy mogli prowadzić życie ciche i spokojne z całą pobożnością i godnością”.

¹² M. BARBA, *La riforma conciliare*, s. 15.

*institutionem orationem omnes in commune pro diversis necessitatibus fundant ad Dominum pro regibus et rectoribus ecclesiarum, pro pace, pro peste, pro infirmis, qui in ipsa parochia lecto decumbunt, pro nuper defunctis, in quibus singillatim precibus plebs orationem dominicam sub silentio dicat, sacerdos vero orationes ad hoc pertinentes per singulas admonitiones solemniter expleat. Post haec sacra celebretur oblatio. Ait enim Apostolus: Obsecro primum omnium fieri orationes, obsecrationes, gratiarum actiones etc.*¹³

Chociaż autor nie wskazuje dokładnie pozycji rytualnej (przed lub po czytaniach), wydaje się on zaświadczać o obecności modlitwy wiernych w mszy rzymsko-germańskiej z początku X wieku. Jest to jednak enigmatyczny tekst o niejasnym pochodzeniu. Sam Paul de Clerck również odnotowuje to w swojej pracy doktorskiej, poświęconej modlitwie powszechnej w starożytnych liturgiach łacińskich:

Regino z Prüm († 915), w swoim traktacie *De synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*, umieszcza dwa kanony odnoszące się do *oratio fidelium* jeden po drugim; pierwszy jest tłumaczeniem kanonu 19 Soboru w Laodycei, drugi jest tekstem, którego pochodzenia nie znamy. Oba prawdopodobnie odnoszą się do starożytnej praktyki; jest to oczywiste w przypadku pierwszego tekstu, który opisuje dyscyplinę nieznaną na Zachodzie. To, co nas tutaj interesuje, to fakt, że sto lat później kanoista Burchard z Wormacji (965-1025) podjął te dwa kanony w swoim *Decretorum libri XX*, czyniąc z drugiego z nich kanon 3 Soboru Orleańskiego z 511 roku. Pod koniec XI wieku Ivo z Chartres († 1092) porzucił kanon z Laodycei, który niewątpliwie uważał za zbyt archaiczny, i zacytował tylko drugi, z tym samym przypisaniem do Soboru Orleańskiego. Mansi cytuje ten kanon o modlitwie powszechnej jako dodatek do Soboru Orleańskiego, z dopiskiem: *Ex Burchardo*. Nie ma jednak śladu tego tekstu w rękopisach tego soboru. Nie ma wątpliwości, że jest to wymyślona atrybucja Burcharda, który miał w zwyczaju tak czynić, jak zauważa współczesny redaktor jego dzieł. Krótko mówiąc, Sobór Orleański nie mówi o *oratio fidelium*¹⁴.

¹³ REGINO PRUMINENSIS, *De synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis* 192 (190), ed. F.G.A. Wasserschleben, Leipzig 1840, s. 98-99.

¹⁴ „Réginon de Prüm († 915), dans son traité *De synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*, met à la suite l'un de l'autre deux canons se rapportant à l'*oratio fidelium*; le premier est la traduction du c. 19 du Concile de Laodicée, le second est un texte dont nous ne connaissons pas l'origine. Tous deux se réfèrent probablement à une pratique ancienne; ceci est évident pour le premier texte en tout cas, qui décrit une discipline inconnue en Occident. Ce qui nous intéresse ici, c'est qu'un siècle plus tard,

W rzeczywistości, według aktualnego stanu wiedzy, przynajmniej od V wieku, nie mamy żadnych pewnych świadectw istnienia modlitwy wiernych w rycie Mszy rzymskiej, między Ewangelią a przygotowaniem darów¹⁵. W przypadku dobrze znanej badaczom kwestii tzw. *Deprecatio Gelasii*, zakwestionowanej już we wspomnianej rozprawie De Clercka¹⁶, nawet John Baldovin w swoim czasie wykazał, że rzymskie *Kyrie eleison*, umieszczone przed czytaniem, nie może być pozostałością modlitwy wiernych¹⁷.

4. Wskazówka: pocałunek

Zgodnie ze starożytną tradycją, znaną zwłaszcza w Afryce prokonsularnej, a następnie odziedziczoną przez Rzym, po modlitwach następował pocałunek pokoju, konsekwentnie nazywany w średniowiecznych źródłach rzymskich wyrażeniem *signaculum orationis*, pochodzącym z pism Tertuliana¹⁸. Uzasadnione jest zatem myślenie w przypadku tradycji rzymskiej, że tam, gdzie znajdują pocałunek, powinienem również znaleźć modlitwę, której byłby on pieczęcią. Jest to rozważanie na poziomie struktury, zgodnie z kierunkiem podjętym przez Tafta, który wskazywał na to, że w strukturze zachowują się ślady z przeszłości¹⁹.

le canoniste Burchard de Worms (965-1025) reprend ces deux canons dans ses Decretorum libri XX en faisant du second le c. 3 du Concile d'Orléans de 511. À la fin du XIe s., Yves de Chartres († 1092) laisse tomber le canon de Laodicée jugé sans doute trop archaïque, pour ne plus citer que le second, avec la même attribution au Concile d'Orléans. Mansi cite ce canon relatif à la prière universelle en appendice du Concile d'Orléans, avec la mention: Ex Burchardo. Mais les manuscrits de ce Concile ne portent aucune trace de ce texte. Il n'y a aucun doute qu'il s'agit d'une attribution fantaisiste de Burchard, dont c'est d'ailleurs l'habitude, note son éditeur moderne. Bref, le Concile d'Orléans ne parle pas de l'oratio fidelium". P. DE CLERCK, La «Prière universelle» dans les liturgies latines anciennes. Témoignages patristiques et textes liturgiques, Münster 1977, s. 107. Tłumaczenie na język polski jest nasze.

¹⁵ Por. M. METZGER, *L'Église dans l'Empire Romain. Le culte*, t. 2: *Les célébrations*, Roma 2021, s. 176-178.

¹⁶ Por. P. DE CLERCK, *La 'Prière universelle'*, s. 282-284.

¹⁷ Por. J.F. BALDOVIN, *The Urban Character of the Christian Worship. The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, Pontificium Institutum Studiorum Orientalium, Roma 1987, s. 242-247. Zob. także: S. PARENTI, *Lo studio e la storia della messa romana nella prospettiva della liturgia comparata: alcuni esempi*, „Ecclesia orans” 25 (2008), s. 197-201.

¹⁸ „Alia iam consuetudo inualuit: ieiunantes habita oratione cum fratribus subtrahunt osculum pacis, quod est signaculum orationis. Quando autem magis conferenda cum fratribus pax est, nisi cum oratio operatione commendabilior ascendit, ut ipsi de nostra operatione participent, qui eam adiueverint de sua pace fratri transigendus. Quae oratio cum diuortio sancti osculi integra? [...] Sic et die Paschae, quo communis et quasi publica ieiunii religio est, merito deponimus osculum, nihil curantes de occultando quod cum omnibus faciamus”. TERTULIANUS, *De oratione* 18.1, w: G.F. DIERCKS (red.), *Corpus Christianorum. Series Latina*, t. 1, Turnhout 1954, s. 267. Bardziej szczegółowo na ten temat, zob. Ł. CELIŃSKI, *I riti che seguono l'anafora nella messa in Occidente. Studio di liturgia comparata*, Zürich 2020, s. 105-111.

¹⁹ Patrz powyżej, tekst odnoszący się do przypisu 4.

Warto zauważyć, że w większości tradycji liturgicznych pocałunek pokoju nie jest interpretowany jako pieczęć modlitwy, ale raczej za tekstem Mt 5, 23-24²⁰ jako znak pojednania, jak to ma miejsce już w *Didaché*²¹. W tym przypadku jego pozycja przed przygotowaniem darów jest logiczna.

Wiemy, że w tradycji rzymskiej pocałunek znajduje się po Kanonie, przynajmniej od 416 roku²². W rzeczywistości dyskusja, jaka rozgorzała nawet po Synodzie Biskupów w październiku 2005 roku, której echa pobrzmiwają w posynodalnej adhortacji papieża Benedykta XVI *Sacramentum Caritatis*²³, w pewnym sensie zepchnęła badania nad tym zagadnieniem na boczny tor. W dyskusji tej²⁴ podniesiono bowiem kwestię rytualnej pozycji pocałunku pokoju – czy powinien on zajmować miejsce przed przygotowaniem darów, czy przed komunią. W rzeczywistości tradycja rzymska pojmowała pocałunek nie jako element wprowadzający (przed czymś), ale jako element kończący (po modlitwie), właśnie jako *signaculum orationis*²⁵. List Innocentego I również wprost nawiązuje do jego funkcji zakończenia²⁶.

W moich badaniach nad tą częścią Mszy rzymskiej²⁷ zidentyfikowałem właśnie tekst 1Tm 2,1-8 jako biblijną podstawę rzymskiej tradycji pocałunku pokoju

²⁰ „Jeśli więc przyniesiesz dar swój przed ołtarz tam wspomnisz, że brat twój ma coś przeciw tobie, zostaw tam dar swój przed ołtarzem, a najpierw idź i pojednaj się z bratem swoim! Potem przyjdź i dar swój ofiaruj!”

²¹ „Πᾶς δὲ ἔχων τὴν ἀμφιβολίαν μετὰ τοῦ ἑταίρου αὐτοῦ μὴ συνελθῆτω ἕμιν, ἕως οὗ διαλλαγῶσιν, ἵνα κοινωνῆ ἡ θυσία ὑμῶν”. *Didaché* 14.2, w: W. RORDORF, A. TUILIER, *Sources Chrétiennes*, t. 248, Paris 1978, s. 192.

²² Świadczy o tym słynny dekret Innocentego I do Decencjusza, biskupa Gubbio: „*Pacem igitur asseris ante confecta mysteria quosdam populis imperare, vel sibi inter sacerdotes tradere, cum post omnia quae aperire non debeo pax sit necessario indicenda per quam constet populum ad omnia quae in mysteriis aguntur atque in ecclesia celebrantur praebuisse consensum ac finita esse pacis concludendis signaculo demonstrantur*”. INNOCENTIUS, *Decretio Episcopo Egubino*, w: R. CABIÉ (red.), *La lettre du pape Innocent Ier à Décentius de Gubbio, 19 mars 416*, Louvain 1973, s. 20-22.

²³ „*Prae oculis habitis veteribus atque venerandis consuetudinibus simulque votis a Patribus synodalibus expromptis, poposcimus a debitis Dicasteriis ut considerarent opportunitatem signum pacis in alio momento collocandi, exempli gratia ante praesentationem oblationum ad altare. Huiusmodi selectio profecto concitare possunt validam Dominicae admonitionis recordationem de necessitate reconciliationis semper antequam quis Deo offerat (cfr Mt 5,23s): cfr Propositio 23*”. BENEDICTUS XVI, *Adhortatio Apostolica post-Synodalis Sacramentum caritatis (22 februarii 2007)*, nr 49, przypis 150, „Acta Apostolicae Sedis” 99 (2007), s. 143.

²⁴ Badania, które trwały siedem lat, zostały podsumowane w: M. BARBA, *Il rito della pace nella liturgia romana*, „Ephemerides Liturgicae” 128 (2014), s. 405-429. Zakończyły się one publikacją Listu okólnego Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. Por. CONGREGATIO DE CULTU DVINO ET DISCIPLINA SACRAMENTORUM, *Circulares litterae Significatio ritualis doni pacis in missa (8 iunii 2014)*, „Notitiae” 50 (2014), s. 282-287. Na ten temat zob. także: M. BARBA, *Analisi della nuova Lettera Circolare sull'osculum pacis*, „Ephemerides Liturgicae” 129 (2015), s. 129-153.

²⁵ Por. Ł. CELIŃSKI, *I riti che seguono l'anafora*, s. 149-150.

²⁶ Patrz wyżej, przypis 22.

²⁷ Por. Ł. CELIŃSKI, *I riti che seguono l'anafora*, s. 107.

po modlitwach, cytowanej w tekście Reginona z Prüm²⁸, a także w przypisie do numeru 53 *Sacrosanctum Concilium*. Należy jednak sięgnąć aż do wersetu 8, który łączy się z werselem 1:

2,1 Zalecam więc przede wszystkim by prośby, modlitwy, wspólne błagania, dziękczynienia odprawiane były za wszystkich ludzi, 2 za królów i za wszystkich sprawujących władzę, abyśmy mogli prowadzić życie ciche i spokojne z całą pobożnością i godnością.

3 Jest to bowiem rzecz dobra i miła w oczach Zbawiciela naszego, Boga, 4 który pragnie, by wszyscy ludzie zostali zbawieni i doszli do poznania prawdy. 5 Albowiem jeden jest Bóg, jeden też pośrednik między Bogiem a ludźmi, człowiek Chrystus Jezus, 6 który wydał siebie samego na okup za wszystkich [...].

8 Chcę więc, by mężczyźni modlili się na każdym miejscu, podnosząc ręce czyste, bez gniewu i sporu²⁹.

W tym kontekście znak pokoju byłby potwierdzeniem, że modlitwa została skierowana do Boga z „rękami czystymi”. Mamy zatem *signaculum orationis*. W tym miejscu powinniśmy poszukać modlitwy (*oratio*), której pieczęcią (*signaculum*) jest znak pokoju. Co znajdujemy? Jaką modlitwę?

W mszy rzymskiej, przynajmniej od czasu *Sakramentarza gregoriańskiego Hadrianeum* (koniec VIII wieku), przed znakiem pokoju był tylko Kanon z włączonym *Pater noster*, który, pomimo odmiennych poglądów Jungmanna³⁰, zawsze był uważany w tradycji rzymskiej za zakończenie Kanonu³¹, w taki sam sposób, w jaki kończą się modlitwy wstawiennicze w Liturgii godzin³².

Chociaż niewiele możemy powiedzieć o historii Kanonu Rzymskiego, ponieważ jest to wciąż praca do wykonania³³, wiemy, że on również przeszedł ewolucję,

²⁸ Patrz powyżej, tekst odnoszący się do przypisu 13.

²⁹ 1Tm 2, 1-8. Podkreślenia są nasze.

³⁰ „Błędem byłoby jednak sądzić, że *Pater noster* przyjął zasadniczo inną funkcję w swoim nowym miejscu bezpośrednio po Kanonie i zrezygnował z przygotowania do Komunii: św. Grzegorz niewątpliwie wzmocnił związek między Modlitwą Pańską a Kanonem, ale nie uczynił go jej częścią. Kanon zawsze pozostaje rzeczą samą w sobie, dlatego wcześniej był również zamykany doksologią, ale *Pater noster* pozostaje modlitwą przygotowującą do Komunii, jak we wszystkich liturgiach, nawet jeśli jest teraz ściślej zjednoczony z Kanonem”. J.A. JUNGSMANN, *Missarum Sollemnia*, t. 2, Casale Monferrato 1961, s. 214. Tłumaczenie na język polski jest nasze.

³¹ Por. Ł. CELIŃSKI, *I riti che seguono l'anafora*, s. 64-72.

³² Por. *Tamże*, s. 62-63.

³³ Przykład tego, jak można to zrobić, można zobaczyć w stosunkowo niedawnym studium Stefano Parentiego na temat historii tekstu anafory św. Jana Chryzostoma. Por. S. PARENTI, *L'anafora di Crisostomo. Testo e contesti*, Münster 2020.

a dokładnie w sekcji wstawienniczej po tzw. *Supplices*, która kończy wersję znajdującą się w *De sacramentis*³⁴. Na podstawie umiejscowienia pocałunku pokoju po Kanonie możemy założyć, że modlitwy, które w liturgii chrzcielnej opisanej przez Justyna znajdowały się przed przyniesieniem darów na ołtarz i kończyły się pocałunkiem³⁵, w tradycji rzymskiej są obecne na końcu Kanonu. Jest to hipoteza już znana. Moim zdaniem jednak jej potwierdzenie pochodzi właśnie z Wielkiego Piątku: jedyny dzień, który zachował przed Soborem Watykańskim II uroczystą modlitwę powszechną, był również jedynym, w którym nie odmawiano Kanonu rzymskiego. Brak pocałunku pokoju po modlitwach Wielkiego Piątku można wytłumaczyć kwestią postu, o czym świadczy Tertulian³⁶.

5. Niektóre celebracje bez *oratio fidelium*

Pomimo ogólnego zamiaru posoborowej reformy, aby wprowadzić modlitwę wiernych, w niektórych celebracjach nadal brakuje tego elementu. Przyjrzyjmy się niektórym przypadkom w obecnym rycie rzymskim.

a. Święcenia

Po przekazaniu pokoju między biskupem a nowo wyświęconym znajdujemy rubrykę: „*Missa prosequitur more solito. Symbolum dicitur secundum rubricas; oratio universalis omittitur*”³⁷. Dotyczy to obrzędów święceń wszystkich trzech stopni.

b. Konsekracja dziewic

Po przekazaniu znaku pokoju, rytuał milczy w odniesieniu do modlitwy wiernych³⁸.

c. Poświęcenie kościoła i ołtarza

Rubryka w tym obrzędzie wyraźnie stwierdza, że modlitwa wiernych jest pomijana, ponieważ jej miejsce zajmuje *Litania do Wszystkich Świętych*: „*Expleta*

³⁴ Jako przykład, warto zobaczyć na ten temat: E. MAZZA, *Sul Canone della Messa citato nel De Sacramentis di Ambrogio*, „*Ecclesia Orans*” 27 (2010), s. 271-293.

³⁵ „*Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν*”. IUSTINUS MARTYR, *Apologia* 1.65.2, w: C. MUNIER (red.), *Sources Chrétiennes*, t. 507, Paris 2006, s. 302.

³⁶ Patrz wyżej, przypis 18.

³⁷ *Pontificale Romanum ex decretum Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II renovatum auctoritate Pauli PP. VI editum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum. De Ordinatione Episcopi, Presbyterorum et Diaconorum. Editio typica altera*, Typis Polyglottis Vaticanis, Città del Vaticano 1990, s. 47, 96, 126.

³⁸ Por. *Pontificale Romanum ex decree Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II insauratum auctoritate Pauli PP. VI orimulgatum. Ordo consecrationis virginum. Editio typica*, Città del Vaticano 1978, s. 32.

*homilia dicitur Symbolum. Oratio autem universalis omittitur cum eius loco Litaniae Sanctorum cantatur*³⁹.

Ponieważ wszystkie wspomniane wyżej liturgie zawierają *Litanie do Wszystkich Świętych* w swojej strukturze rytualnej, możemy założyć, że to właśnie jej obecność wyjaśnia pominięcie modlitwy powszechnej. Wynika to być może z zasady wyrażonej w Konstytucji *Sacrosanctum Concilium* 34: „*Ritus nobili simplicitate fulgeant, sint brevitatem perspicui et repetitiones inutiles evitent, sint fidelium captui accommodati, neque generatim multis indigeant explanationibus*”⁴⁰.

To, co może być jasne w trzech wspomnianych wyżej przypadkach, nie jest jasne na przykład w przypadku Mszy krzyżma, gdzie pominięcie modlitwy powszechnej jest przewidziane przy jednoczesnym braku *Litanii do Wszystkich Świętych*. Podczas gdy rubryka Mszału z 1970 roku wyraźnie o tym mówiła⁴¹, *editio typica tertia* po prostu milczy na ten temat⁴².

6. Szczególny przypadek: Wigilia Paschalna

Wigilia Paschalna wydaje się być jedyną liturgią, która zawiera *Litanie do Wszystkich Świętych* podczas procesji do chrzcielnicy i modlitwę wiernych⁴³. W niej jednak modlitwa powszechna jest umieszczona po obrzędzie chrztu, tuż przed przygotowaniem darów, a zatem nie na końcu liturgii słowa. Rubryka podaje: „*Aspersione facta sacerdos redit ad sedem, ubi, omisso symbolo, moderatur orationem universalem, quam neophyti primum participant*”⁴⁴. Wyjaśnia ona zatem powód umiejscowienia modlitwy wiernych po obrzędzie chrztu, tuż przed przekazaniem darów, a mianowicie fakt, że po raz pierwszy uczestniczą w niej neofici⁴⁵, co zda-

³⁹ *Pontificale Romanum ex decree Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II insauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Ordo dedicationis ecclesiae et altaris. Editio typica*, Città del Vaticano 1976, s. 41, 96.

⁴⁰ *Constitutio de Sacra Liturgia Sacrosanctum Concilium*, nr 34, s. 109.

⁴¹ „*Non dicitur Credo. Oratio universalis omittitur*”. MR(1970), s. 240.

⁴² Por. MR (2002), s. 293.

⁴³ Co ciekawe, obrzęd chrztu niemowląt zawiera, po homilii, połączenie litanii i modlitwy wiernych. Por. *Rituale Romanum ex decree Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Ordo baptismi parvulorum. Editio typica altera*, Città del Vaticano 1986, s. 25-26; 38-39.

⁴⁴ MR (1970), s. 287; MR (2002), s. 374.

⁴⁵ Jest to jeszcze bardziej podkreślone w celebracji skrutyniów chrzcielnych wybranych, w których najpierw jest przewidziana modlitwa za katechumenów, zakończona egzorcyzmem, a po ich odesłaniu, modlitwa wiernych praktycznie rytualnie dołączona do pierwszej, o innej treści, ale bardzo podobna w formie. Por. *Rituale Romanum ex decree Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Ordo initiationis christianae adultorum. Editio typica*, Città del Vaticano 1972, s. 63-74.

je się nawiązywać do *Pierwszej Apologii* św. Justyna. To samo znajdujemy również w celebracji bierzmowania *intra missam*. Obecny Pontyfikał przewiduje modlitwę wiernych nie po liturgii Słowa, ale po namaszczeniu krzyżem, bezpośrednio przed przygotowaniem darów⁴⁶. Jedną z rzeczy, którą można zauważyć studiując historię struktur rytualnych, jest to, że jeśli element rytualny „zmienia miejsce” w sekwencji, oznacza to, że wciąż tego miejsca poszukuje.

7. Spojrzenie na problem z perspektywy liturgiki porównawczej

Na podstawie powyższego zestawienia można wyraźnie dostrzec problem oraz znaczenie badań nad strukturą obrzędów liturgicznych. Jak widzieliśmy, każde wyjaśnienie przyczyny obecności lub nieobecności elementu rytualnego, jakim jest modlitwa wiernych (albo dlatego, że jest zakończeniem i echem liturgii słowa, albo pominięta, ponieważ jest zastąpiona *Litaniją do Wszystkich Świętych*), nie wytrzymuje w konfrontacji z samymi źródłami. Badanie struktury rytuału potwierdza, że to, co znajduje się w tak zwanych słabych punktach, łatwo podlega zmianom, niemal z samej natury rytuału, a dokładniej z racji umiejscowienia pomiędzy utrwalonymi sekwencjami rytualnymi.

W pierwszych dwóch wersjach *Insitutio Generalis* Mszału Rzymskiego (obie z 1967 roku) mówi się o modlitwie wiernych w sposób następujący:

Oratio communis seu fidelium intra Missam „insignem locum tenet, uti cardo inter duas illius partes; etenim liturgiam verbi in qua memorata sunt mirabilia Dei et vocatio christifidelium, concludit; atque ad liturgiam eucharisticam manuducit, enuntiando nonnullas ex his intentionibus tam universalibus quam particularibus pro quibus sacrificium offerendum est”⁴⁷.

Począwszy od 1968 roku tekst ten zostanie pominięty i nie wejdzie w skład ostatecznej wersji *Institutio*⁴⁸.

⁴⁶ Por. *Pontificale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Ordo confirmationis. Editio typica*, Città del Vaticano, 1973, s. 27-29.

⁴⁷ COETUS A STUDIIS X ET XV, *Schema 250. De Missali 41, 12 decembris 1967*, w: M. BARBA (red.), *L'Institutio Generalis del Missale Romanum. Analisi storico-redazionale dei riti d'ingresso, di offertorio e di comunione*, Città del Vaticano 2005, s. 105. TENŽE, *Schema 264. De Missali 43, 18 decembris 1967*, w: M. BARBA (red.), *L'Institutio Generalis del Missale Romanum*, s. 154.

⁴⁸ Jako idea kwestia ta powraca jednak później w niektórych rozważaniach na ten temat, w tym w rozważaniach samego De Clercka. Por. P. DE CLERCK, *Prière universelle et appropriation de la Parole*, „La Maison Dieu” 153 (1983), s. 113-131.

Metoda liturgiki porównawczej oferuje znacznie bardziej adekwatny wgląd w tego rodzaju zjawiska. Jednym z nich jest „prawo” zachowania starożytnych zwyczajów w celebracjach okresów mocnych (np. Wielki Post, Triduum itp.), opracowane już przez Antona Baumstarka⁴⁹ i rozszerzone przez Tafta również na typy celebracji, takich jak np. pontyfikalne⁵⁰. Choć dalekie od pretendowania do bycia „prawem naukowym”⁵¹ (jak np. w przypadku praw fizyki), wyjaśnia ono jednak, dlaczego pomimo bardzo precyzyjnego pragnienia włączenia elementu, który wybitnie odpowiada soborowej zasadzie *actuosa participatio fidelium*, nie jest łatwo zakorzenić go w niektórych celebracjach. Oznacza to, że ze względu na ich uroczysty charakter, zawsze mają one tendencję do zachowywania starszej formy, a z o wiele większą trudnością przyjmują one nowe elementy w swojej strukturze.

8. Wniosek: czy modlitwa wiernych należy tylko do liturgii słowa?

W moim niedawnym studium, poświęconym genezie modlitw wstawienniczych w modlitwach eucharystycznych, zaproponowałem hipotezę, którą pozostawiam do dalszej refleksji⁵². Patrząc na rytualne momenty, w których modlitwy wstawiennicze pojawiają się w liturgii bizantyjskiej, zauważyłem, że wydają się one być bardzo związane z chlebem. Pojawiają się bowiem zarówno w *Proskomidii* (kiedy chleb jest przygotowywany), podczas tzw. Wielkiego Wejścia (kiedy chleb jest przenoszony na ołtarz), jak i na końcu anafory (tuż przed łamaniem chleba)⁵³. W mojej hipotezie, podczas gdy w modlitwach wstawienniczych modlimy się za Kościół powszechny (zarówno ten na ziemi, jak i ten w niebie), określając różne kategorie tych, którzy go stanowią, to właśnie chleb eucharystyczny jest tym, który ten właśnie Kościół-Ciało Chrystusa reprezentuje. W rzeczywistości już w *Proskomidii*, mimo że jest to późny obrzęd, różne części prosfory są nazwane różnymi kategoriami ludzi w Kościele. Interesujące potwierdzenie pochodzi również z liturgii hiszpańskiej. W niej, modlitwy wstawiennicze (dyptyki) nie znajdują się po opisie

⁴⁹ Por. A. BAUMSTARK, *Das Gesetz der Erhaltung des Alten in liturgisch hochwertiger Zeit*, „Jahrbuch für Liturgiewissenschaft” 7 (1927), s. 1-23.

⁵⁰ Por. R.F. TAFT, *Anton Baumstark's Comparative Liturgy Revisited*, w: R.F. TAFT, G. WINKLER (red.), *Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark (1872-1948). Acts of the International Congress Rome, 25-29 September 1998*, Roma 2001, s. 206-208.

⁵¹ Por. *Tamże*, s. 196-197.

⁵² Por. Ł. CELIŃSKI, *Modlitwy wstawiennicze w modlitwie eucharystycznej*, „Teologiczne Studia Siedleckie” 20 (2023), s. 22-23.

⁵³ Kwestię rytualnego związku między anaforą a łamaniem chleba zająłem się obszernie w monografii poświęconej historii rozwoju obrzędów post anaforycznych na Zachodzie. Por. Ł. CELIŃSKI, *I riti che seguono l'anafora*, s. 177-268, 437-442.

ustanowienia, ale przed modlitwą eucharystyczną, umieszczone jednak w bezpośrednim związku z przygotowaniem darów, a zatem także z chlebem⁵⁴.

W tym kontekście nawet modlitwa wiernych w rycie rzymskim, umieszczona między końcem liturgii słowa a tuż przed przygotowaniem darów, nie musi koniecznie tracić związku z tym, co następuje po niej.

Na koniec należy zauważyć, że na Zachodzie, zwłaszcza od kiedy liturgia zwykle nie przewiduje już żadnego odesłania katechumenów, msza jest pojmowana w sposób całościowy, jak stwierdza również soborowa Konstytucja o liturgii: „*Duae partes e quibus Missa quodammodo constat, liturgia nempe verbi et eucharistica, tam arcte inter se coniunguntur, ut unum actum cultus efficiant*”⁵⁵.

* * *

STRESZCZENIE

W ostatnim czasie na nowo ożywiło się zainteresowanie modlitwą wiernych w jej różnych aspektach. Po ponad sześćdziesięciu latach, które upłynęły od momentu ogłoszenia Konstytucji o Liturgii Świętej Soboru Watykańskiego II warto pochylić się nad elementem, który w pewnym sensie stał się jednym z najbardziej wyrazistych sygnałów idei soborowej reformy wyrażonej zasadą: *actuosa participatio fidelium*. Niniejsze studium źródłowe podejmuje krytyczną refleksję nad genezą i funkcją modlitwy wiernych w strukturze obrzędowej posoborowej Mszy rzymskiej w perspektywie metody liturgiki porównawczej.

SUMMARY

*Prayer of the Faithful in the ritual structure of the Roman Mass
in the perspective of comparative liturgy*

Recently, there has been a renewed interest in Prayer of the Faithful in its various aspects. After more than sixty years that have passed since the promulgation of the Constitution on the Sacred Liturgy of the Second Vatican Council, it is worthwhile to dwell on an element that, in a sense, has become one of the clearest signals of the idea of the conciliar reform expressed by the principle: *actuosa participatio*

⁵⁴ Bardziej szczegółowo na ten temat zob. M. SMYTH, *Ante altaria. Les rites antiques de la messe dominicale en Gaule, en Espagne et en Italie du Nord*, Paris 2007, s. 88-97.

⁵⁵ *Constitutio de Sacra Liturgia Sacrosanctum Concilium*, nr 56, s. 115.

fideliūm. This source study undertakes a critical reflection on the genesis and function of Prayer of the Faithful in the ritual structure of the post-conciliar Roman Mass from the perspective of the method of comparative liturgy.

BIBLIOGRAFIA

- [b.a.], (1970). *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Editio typica*. Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis.
- [b.a.], (1972). *Rituale Romanum ex decree Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Ordo initiationis christianaē adutorum. Editio typica*. Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis.
- [b.a.], (1973). *Pontificale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Ordo confirmationis. Editio typica*. Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis.
- [b.a.], (1976). *Pontificale Romanum ex decree Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II insauratum auctoritate Pauli PP. VI orimulgatum. Ordo dedicationis ecclesiae et altaris. Editio typica*. Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis.
- [b.a.], (1978). *Didaché*. W: W. Rordorf, A. Tuilier (red.), *Sources Chrétiennes*, t. 248. Paris: Cerf.
- [b.a.], (1978). *Pontificale Romanum ex decree Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II insauratum auctoritate Pauli PP. VI orimulgatum. Ordo consecrationis virginum. Editio typica*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- [b.a.], (1986). *Rituale Romanum ex decree Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Ordo baptismi parvulorum. Editio typica altera*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- [b.a.], (1990). *Pontificale Romanum ex decretum Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II renovatum auctoritate Pauli PP. VI editum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum. De Ordinatione Episcopi, Presbyterorum et Diaconorum. Editio typica altera*. Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis.
- [b.a.], (2000). *Institutio Generalis Missalis Romani. w: Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum. Editio typica tertia cura et studio Congregationis de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum (5-107)*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.

- [b.a.], (2002). *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum, Editio typica tertia*. Città del Vaticano: Typis Vaticanis.
- Baldovin, J.F. (1987). *The Urban Character of the Christian Worship. The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*. Roma: Pontificium Institutum Studiorum Orientalium.
- Barba, M. (2006). *Institutio Generalis Missalis Romani. Textus – Synopsis – Variationes*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Barba, M. (2008). *La riforma conciliare dell'Ordo Missae. Il percorso storico-redazionale dei riti d'ingresso, di offertorio e di comunione*. Roma: CLV-Edizioni Liturgiche.
- Barba, M. (2014). Il rito della pace nella liturgia romana. *Ephemerides Liturgicae* 128, 405-429.
- Barba, M. (2015). Analisi della nuova Lettera Circolare sull'osculum pacis. *Ephemerides Liturgicae* 129, 129-153.
- Baumstark, A. (1927). Das Gesetz der Erhaltung des Alten in liturgisch hochwertiger Zeit. *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 7, 1-23.
- Benedictus XVI (2007). Adhortatio Apostolica post-Synodalis Sacramentum caritatis (22 februarii 2007). *Acta Apostolicae Sedis* 99, 105-180.
- Celiński, Ł. (2020). *I riti che seguono l'anafora nella messa in Occidente. Studio di liturgia comparata*. Zürich: LIT.
- Celiński, Ł. (2023). Modlitwy wstawiennicze w modlitwie eucharystycznej. *Teologiczne Studia Siedleckie* XX (20), 9-26.
- Celiński, Ł. (2024). La preghiera dei fedeli all'interno della sequenza rituale. W: M. Tymister (red.), *Lorazione dei fedeli. 1ª Giornata di studi di Ecclesia Orans Roma, Sant'Anselmo, 6 Dicembre 2023/The Prayer of the Faithful. 1st Study Day of Ecclesia Orans Rome, Sant'Anselmo, December 6th 2023* (141-152). Napoli: EDI.
- Coetus a studiis X et XV (2005). Schema 250. De Missali 41, 12 decembris 1967. W: M. Barba (red.), *L'Institutio Generalis del Missale Romanum. Analisi storico-redazionale dei riti d'ingresso, di offertorio e di comunione* (93-143). Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Coetus a studiis X et XV (2005), Schema 264. De Missali 43, 18 decembris 1967. W: M. Barba (red.), *L'Institutio Generalis del Missale Romanum. Analisi storico-redazionale dei riti d'ingresso, di offertorio e di comunione* (145-193). Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.

- Congregatio de Cultu Dvino et Disciplina Sacramentorum (2014). Circulares litterae Significatio ritualis doni pacis in missa (8 iunii 2014). *Notitiae* 50, 282-287.
- De Clerck, P. (1977). *La «Prière universelle» dans les liturgies latines anciennes. Témoignages patristiques et textes liturgiques*. Münster: Aschendorff.
- De Clerck, P. (1983). Prière universelle et appropriation de la Parole. *La Maison Dieu* 153, 113-131.
- Innocentius, (1973). Decentio Episcopo Egubino. W: R. Cabié (red.), *La lettre du pape Innocent Ier à Décentius de Gubbio, 19 mars 416 (18-33)*. Louvain: Publications universitaires de Louvain.
- Iustinus Martyr, (2006). Apologiae. W: C. Munier (red.), *Sources Chrétiennes*, t. 507. Paris: Cerf.
- Jungmann, J.A. (1961). *Missarum Sollemnia*. Casale Monferrato: Ancora.
- Mazza, E. (2010). Sul Canone della Messa citato nel De Sacramentis di Ambrogio. *Ecclesia Orans* 27, 271-293.
- Metzger, M. (2021). *L'Église dans l'Empire Romain. Le culte, t. 2: Les célébrations*. Roma: Eos Verlag.
- Parenti, S. (2008). Lo studio e la storia della messa romana nella prospettiva della liturgia comparata: alcuni esempi. *Ecclesia orans* 25, 193-226.
- Parenti, S. (2020). *L'Anafora di Crisostomo. Testo e contesti*. Münster: Aschendorff.
- Regino Pruminensis. (1840). *De synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis* (opr. F.G.A. Wasserschleben). Lipsiae: Engelmann.
- Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II (1964). Constitutio de Sacra Liturgia Sacrosanctum Concilium (4 decembris 1963). *Acta Apostolicae Sedis* 56, 97-138.
- Smyth, M. (2007). *Ante altaria. Les rites antiques de la messe dominicale en Gaule, en Espagne et en Italie du Nord*. Paris: Cerf.
- Taft, R.F. (2001). Anton Baumstark's Comparative Liturgy Revisited. W: R.F. Taft, G. Winkler (red.), *Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark (1872-1948). Acts of the International Congress Rome, 25-29 September 1998* (191-232). Roma: Pontificium Institutum Studiorum Orientalium.
- Taft, R.F. (2014). Analiza strukturalna jednostek liturgicznych. Esey metodologiczny. W: Tenże, *Ponad wschodem i zachodem. Problemy rozumienia liturgii* (245-265). Kraków: Wydawnictwo M.

Tertulianus, (1954). *De oratione*. W: G.F. Diercks (red.), *Corpus Christianorum. Series Latina*, t. 1 (255-274). Turnhout: Brepols.

West, F.S. (1988). *Anton Baumstark's Comparative Liturgy in Its Intellectual Context. A Dissertation Submitted to the Graduate School of the University of Notre Dame in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy*. Notre Dame (Indiana): University of Notre Dame.